

Barnlekar i växtriket

Bengt af Klintberg

År 2011 omsatte leksaksbutikerna i Sverige ca 3,6 miljarder kronor, vilket betyder att en genomsnittlig familj konsumerade leksaker för ca 1600 kronor. 80 procent av leksakerna var importerade från Kina, och andelen surrande och blippande elektroniska uppfinningar var betydande (Statistiska Centralbyrån).

Man kan knappast tänka sig en större kontrast till vår tids leksaksindustri än det gamla bondesamhällets primitiva leksaker, ofta tillverkade i trä av far i huset. Naturahushållet innebar också att barnen själva använde sig av vad naturen tillhandahöll i form av lekmaterial. Det exempel som ständigt återkommer i skildringar av barns lek förr är grankottarna som förses med ben av stickor och blir till kor eller andra husdjur.

I den forskning om barnlek som bedrivits av kulturhistoriker, etnologer och folklorister har lekarna med allt det som växtriket erbjuder länge haft en undanskymd plats. I Yrjö Hirns charmerande bok *Barnlek* kan man läsa om snurror, pappersdrakar och Kasperteater men inte om enklare lekar och förströelser med grässtrån, blad och blommor (Hirn 1916). Även i Sigfrid Svenssons översiktsartikel ”Leksaker och spel” i samlingsverket *Nordisk Kultur* berörs de enkla lekarna med växter bara flyktigt (Svensson 1933). I Carl-Herman Tillhagens och Nils Denckers stora verk *Svenska folklekar och danser I–II*, vars register upptar mer än 3000 namn på lekar och danser (af Klintberg 1994:95), saknas de helt.

Det ljumma intresset bland tidigare kultur-

historiker, etnologer och folklorister kan inte förklaras med att de inte har haft kännedom om existerande lektraditioner. Lekar med växter finns beskrivna i åtskilliga äldre källor. I Per Arvid Säves innehållsrika samling av lekuppteckningar från 1800-talet, *Gotländska lekar*, berättas hur björk- och hasselkäppar, nedfallna äpplen och kastanjer har kommit till användning i idrottslekar liksom hur grässtrån och syrenblad har använts som ljudande instrument (Säve 1948). I Nordiska museets arkiv finns Nils Keylands opublicerade uppteckningar om enkla leksaker av växter från början av 1900-talet. Förklaringen verkar i stället vara att man har definierat både lekar och leksaker på ett sådant sätt att den mer oansenliga lektraditionen med växter har fallit utanför.

Därför är det glädjande att kunna konstatera att denna tidigare försummade del av vår kulturhistoria har fått allt större uppmärksamhet under de senaste årtiondena. Förklaringen är framväxten av en ny forskningsgren inom etnologin, nämligen etnobiologin, där inte minst den folkliga kunskapen om växter står i fokus. Under 2000-talets första decennium utkom tre innehållsrika volymer, alla med underrubriken ”Etnobiologi i Sverige”. Den första, *Människan och naturen* (2001), var en introduktion till etnobiologin som följdes av *Människan och floran* (2005) och *Människan och faunan* (2007). Initiativet kom från Centrum för biologisk mångfald, och mångfalden är det som slår en när man läser de tre delarna; i del 1 medverkar mer än fyrtio författare med

korta artiklar, och i de följande delarna är författarna ännu fler.

De tre redaktörerna för del 1, Börge Pettersson, Ingvar Svanberg och Håkan Tunón, hade tidigare gett ut boken *Nötter: etnobiologisk läsebok* (1999). Av dem kan Ingvar Svanberg redovisa ett särskilt omfattande författarskap på det etnobiologiska området med ett tiotal böcker och ett oräkneligt antal artiklar. Han är också den som har gått i spetsen för att lansera etnobiologin som vetenskapsgren i Sverige, till exempel i den artikel som inleder *Människan och naturen, "Människan, växterna och djuren"* (Svanberg 2001 a).

Det nyväckta vetenskapliga intresset för etnobotanik i Sverige är ingen isolerad företeelse utan har många internationella paralleller. Två skandinaviska botaniker med kulturhistorisk inriktning har spelat en viktig roll som inspiratörer genom att visa hur omfattande den folkliga kunskapen om våra vilda växter har varit. Norrmannen Ove Arbo Høeg publicerade 1976 det monumentala verket *Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1973*. Där redovisas ett omfattande källmaterial som främst har samlats in genom frågelistor och en omfattande korrespondens. Inte minst ges exempel på hur växter har kommit till användning i barns lekar, ett ämne som författaren senare har återvänt till (Høeg & Hjort 1991).

Ännu mer imponerande är den danske författaren Vagn Brøndegaards insatser. Efter studier för Tysklands ledande etnobotaniker Heinrich Marzell har han ägnat ett långt liv åt ett botaniskt författarskap grundat på egen forskning. Det har resulterat i mer än 700 artiklar, såväl vetenskapliga studier i fackpress som populärvetenskapliga artiklar i dags- och veckopress. Ämnena har främst varit växtnamn, etnomedicin, nyttoväxter och växternas folklore, och framställningen kännetecknas av författarens omfattande botaniska, filologiska och kulturhistoriska beläsenhet. Till skillnad från Arbo Høeg har Brøndegaard

främst utnyttjat tryckta källor. Han har nått ut till en stor dansk publik genom sina rikt illustrerade bokverk *Folk og flora* (fyra delar 1978–80), *Folk og fauna* (tre delar 1985–86) och *Folk og fæ* (två delar 1992). Genom åren har han visat ett speciellt intresse för barns lektradition med växter, och han har i ett halvdussin artiklar gett läsaren inblickar i hur rik denna tradition är vid närmare betraktande. Växtlekarna, visar Brøndegaard, kan handla om mycket mer än att förse grankottar med ben av stickor.

Samma erfarenhet fick jag själv, när jag under femton år (1990–2004) tillsammans med Christina Mattsson svarade för programmet "Folkminnen" i Sveriges Radio. I programmet tog vi upp lyssnarnas brev om olika traditioner, och vi kunde konstatera att barnlekar med växter var ett återkommande ämne. Många av brevskrivarna tillhörde en äldre generation, uppvuxen på landsbygden. De hade ibland mycket att berätta. I augusti år 2000 läste vi upp ett långt brev från Anna Hernæus i Karlstad (FM 520):

Lite om barndomens lekar med växter:

När jag var barn hade vi stormhatt i vår täppa. Tog man bort blommans stora läpp fick man fram blommans ståndare och pistill och vips hade man en tjugis vagn med häst!

En lek som hette "byta hästar" gick till så att man tog strån av vårbrodd (tror jag det var) och drog med nageln från axet så det kom fram en droppe. Så skulle man då byta sin droppe med kamratens droppe och förde ihop stråna. Den som fick droppen vann hästen.

Så tittade man förstås efter hur mycket smör man ätit. Man tog en smörblomma och satte den under en lekkamrats haka. Lyste det mycket gult under hakan hade kamraten ätit mycket smör!

När man lekte handelsbod hade man ormrotens groddknappar till "kaffe" – kanske låg dessa kaffeböner på ett vackert syrenblad, som föreställde tallrik eller fat. Betalade gjorde man med penningörtens "pengar" vilka föreställde de mynt man handlade för.

Syrenblad nöp man av bladfästet på och gjorde fina hjärtan av, och lönnens frön blev förstås "näsor" på den egna nästippen.

Fina löv av t.ex. lönn lade man under ritpapper med nervsidan mot papperet och målade med liggande kriter i gult, rött, brunt och orange (frottage heter det visst, men det hade man ju ingen aning om). Löven klipptes ut och blev dekoration på mamas höstliga kafferepsbord.

Fina halsband fick man ju av maskrosstjälkarna, som man gjorde kedjor av. Men först gällde det – om maskrosen gått i frö – att se hur mycket hår man skulle få på huvudet när man blev gammal. Blåste man hårt så endast ett blev kvar blev man ju ganska kal på skultern på ålderns höst.

En av mina vänner – Anita – berättade häromdan att de lekte ”tupp, tupp, men inte höna” med grässtrået rödven. Man drog med fingrarna nerifrån upp emot vippan. Blev vippan en hög ”tipp” så blev det ”tupp”. Den leken hade jag glömt men kom ihåg när hon sa det.

Prästkragens blad blev ju ofta spåblad med ”ja, nej, ja, nej” eller ”älskar, älskar inte”.

Om pappa hade tid och var på ”go-sia” (den goda sidan), och det var han för det mesta, så gjorde han förstås en sälgpipa att spela på i vårens tid. Emellanåt tog han till pennkniv och petade ut de kulor i rönnens stam som man såg satt som små vårtor under barken. Det blev roliga kulor att leka med.

Det var inte enbart maskrosens stjälkar som blev halsband. När rönnbären lyste vackert röda trädde man upp dem på tråd. Det blev granna halsband. När bären torkade blev det skrynkliga ”pärlor” som inte kladdade ner kläderna, vilket de färskas bären gjorde till förtret för lilla mamma, som skulle hålla flickan ren och snygg!

Något som inte var lek men mycket roligt att göra var att på våren ta björkris och göra fina vispar av. Då måste ju barken ”löpa” som det kallades, så det gällde att ta riset i rätta ögonblicket. Att sen med hjälp av en smidig björkvidja binda ihop vispens ”handtag” var en stor konst som små fingrar kanske inte orkade med. Mamma fick hjälpa!

Min mor berättade att när hon var ung samlades byns unga flickor och gjorde vispar tillsammans. Ett slags party – fast det ordet var ju inte uppfunnet då (mor född 1891).

Anna Hernæus brev till Folkminnen exemplifierar att barnlekarna med växter kan vara av många olika slag: lekar där växterna används till utsmyckning, lekar där vuxenvärldens ak-

Tallkotte med ben föreställande en ko. Från Mangskogs socken i Värmland. Foto: Folklivsarkivet, Lunds universitet.

tiviteter imiteras, orakellekar, tävlingslekar. Vagn Brøndegaard har i en av sina artiklar utarbetat en systematik för dessa lekar som jag i det följande kommer att återge i något förenklad form. Utöver exempel som Brøndegaard själv ger kommer jag att redovisa ett urval av särskilt intressanta brev till radioprogrammet Folkminnen.

Artikeln, den hittills grundligaste studien i ämnet på något skandinaviskt språk, har titeln ”Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele” och publicerades 1960 i den jylländska tidskriften *Sprog og Kultur*. Författaren urskiljer som första kategori (a) de lekar där växter används till dekoration och utsmyckning. Dit hör knytandet av blomsterkransar och tillverkningen av halsband av maskrosstjälkar och rönnbär. Många hithörande lekaktiviteter är kalenderbundna, som den sydsandinaviska traditionen att bryta nyutslagna lövkvistar och ”bära maj i by” vid Valborg och kransbindning och lövsmyckning vid midsommar. Både i Danmark och i Sverige har barn och ungdomar tillverkat bokmärken genom att banka löv tills bara nervtrådarna återstod. En kvinnlig radiolyssnare från Boda i Dalarna berättar i ett brev till Folkminnen (FM 520):

Kanske var det min farmor Emma, född -85, eller min far, född -04, som förmedlade konsten. Hur som helst så tar man en filt och viker ett antal gånger så att underlaget blir lagom mjukt. Där lägger man ett löv, jag tyckte bäst om lönnlöv, min far tyckte eklöv blev bäst, har han berättat för mig i dag. Vi använde en klädesborste och så började vi banka och banka och banka tills bara nervtrådarna återstod. Löven använde vi till bokmärken.

En annan kategori (b) består av alla de sätt på vilka barn och ungdomar har utnyttjat skogens skafferier. Även om detta var vanligare i det gamla bondesamhället, där barnen under sommaren användes som vallhjon i skogen, så har kunskapen om vad som smakar sött eller syrligt i naturen levt kvar bland barn in i vår tid. Fortfarande lär sig barn att trä smultron på grässtrån och att plocka harsyra och ljusgröna granskott. Något som var vanligare förr var att de tillvaratog den gyllenbruna kådan som trängt fram på körsbärsträdens stammar och tuggade den – en föregångare till vår tids tugggummin. Andra njutningsmedel var vilda bär, stensötans jordstammar och nektarn som man kunde suga eller slicka i sig från rödklöver och andra blommor. Det är motiverat att rubricera dessa aktiviteter som barnlek, eftersom det ofta ingår ett lekelement i samlandet: barnen tävlar om vem som åstadkommer det finaste smultronstrået, och de kan använda det insamlade förrådet till att leka måltid.

En stor grupp lekar är den som Brøndegaard kallar ”imitationer” (c). Hit för han lekar, ofta rollekar, där barn använder växter för att efterlikna bruksföremål i de vuxnas värld. Runda växtdelar som liknar pengar har använts som betalningsmedel när man har lekt ”affär”, kottar och kastanjer har försetts med ben och fått spela rollen som husdjur, barkbåtar har täljts med de vuxnas roddbåtar och segelbåtar som förebild, kaveldunets vita frön har använts som puder när flickor har skött om sina dockor.

Hit kan man också föra en grupp lektraditioner bland pojkar, som i Brøndegaards arti-

kel bildar en egen kategori: tobaksersättningar och pipor. De var med all säkerhet vanligare förr, när det var en manbarhetsrit att röka pipa. Piporna kunde tillverkas av en urholkad hästkastanj och ett rör från hundlokans ihåliga stam och fyllas med söndersmulade löv som antändes. Något njutningsmedel var det sannerligen inte fråga om, experimentet brukade inte locka till upprepning.

När barnen med hjälp av växter efterliknar föremål som de möter i vuxenvärlden, förminskas i regel formatet. En särskilt poetisk form av sådana lekar är när de blottlägger föremål i miniatyrformat genom att plocka bort kronbladen från vissa blommor. Om man för isär de hjälmlänkande kronbladstungorna på en stormhatt (*Aconitum napellus*) blir de inre delarna av blomman synliga som liknar två hästar eller två duvor som drar en vagn. Brøndegaard redovisar en provkarta på de benämningar som det lilla miniatyrekippet har fått i Danmark. Flera brev till Folkminnen visar att traditionen är välkänd också i Sverige. En annan blomma som på ett liknande sätt döljer beståndsdelar som talar till fantasin är löjtnantshjärtat (*Lamprocapnos spectabilis*) med dess rad av hjärtformade skära och vita blommor. En kvinnlig radiolyssnare bosatt i Saltsjö-Boo utanför Stockholm berättade i ett brev till Folkminnen (FM 515):

Vet ni vad ett löjtnantshjärta består av? KVINNOR, KORTSPEL och VIN!

Man plockar ett hjärta från växten löjtnantshjärta och ställer frågan: Vet du vad ett löjtnantshjärta består av?

Sedan håller man hjärtat upp och ner och drar försiktigt i de skära kronbladen utåt/nedåt. Då blir det en dam i halvfigur som håller ut sin krinolinliknande kjol = KVINNOR.

Därefter vänder man på damen och skalar av henne kjolen. Då får man fram något som liknar ett hjärter eller spader = KORTSPEL.

Slutligen vänder man än en gång på hjärtat, skalar av allt mjukt som finns kvar tills man håller i den långsmala gröna pistillen som ser ut som en flaska = VIN.

Det här lärde mig min mormor när jag var liten. Mor-

mor var född 1890 i Torstuna norr om Enköping och flyttade några år senare till Gröndal i Stockholm.

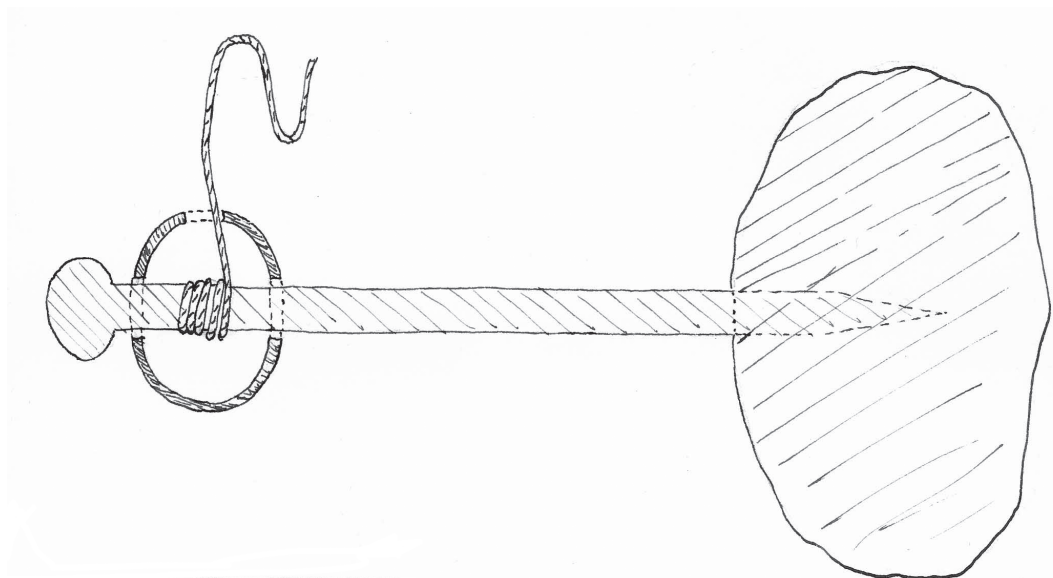
En särskild kategori i Brøndegaaards typologi utgörs av pojklekar där redskap för kast, slag och skjutning har tillverkats av växter (d). Ofta har kunskapen om olika träsorters lämplighet traderats inom pojkgруппerna; jag lärde mig själv i unga år att enen genom sin seghet är det bästa råmaterialet till en pilbåge och att man får de bästa pilarna av raka hasselkäppar. Vid tillverkningen av slangbellor gällde det att finna en passande trädklyka. Brøndegaaard meddelar från Danmark att pojkar har tillverkat blåsrör av takhalm och använt ärtor och rönnbär som ammunition. Ett populärt kast- och slagvapen har varit kaveldunet (*Typha latifolia*) med dess cigarrliknande fröställning högst upp.

I äldre århundraden var leken ”slå trilla” en av de populäraste utomhuslekarna i både

Danmark och Sverige. Trillan tillverkades av en avsågad skiva av en stor rund trädstam, och käppen med vilken man drev fram den kunde vara av hassel eller ask (jfr Hellspong 2000:195 ff).

Växtriket har också försett barn och ungdomar med material till allehanda ljudinstrument (e). Ett gällt, vibrerande ljud uppstår när man blåser kraftigt mot kanten av ett grässtrå, som hålls sträckt mellan två sammanförda tummar. Ljudet förstärks av hålrummet i de kupade händerna. På ett liknande sätt kan man åstadkomma ljud genom att trycka ett syrenblad mot munnen och blåsa hårt så att luften pressas ut mot bladkanten.

Ett säsongbetonat ljudinstrument som otaliga barn har stiftat bekantskap med och som nämndes i det ovan citerade brevet från Anna Hernæus till Folkminnen är vårens säl- och videpipor. De kan bara tillverkas under den

Teckningen visar en leksak från Hallaryd i Småland som kallades pärsnurra, nödasnurra eller kattasnurra. I en nöt borrades tre hål, två mitt emot varandra och ett på sidan. Genom de två motsatta hålen trädde en rund pinne, spetsad i ena änden och försedd med en knopp i den andra. Omkring pinnen knöts ena änden av ett snöre, och den andra änden drogs ut genom hålet på sidan av nöten. Slutligen stacks den spetsade änden av pinnen in i en potatis (pära). Man vred om pinnen ett par varv så att snöret lindades upp kring densamma. Om man nu höll i nöten och växelvís drog och släppte efter i snöret roterade pinnen och potatisen fram och tillbaka. Foto: Folklivsarkivet, Lunds universitet.

tid då saven stiger innanför barken och gör att den lätt släpper från träet. Flera radiolyssnare kände till ramsor som har lästs när man tillverkade dessa visselpipor. Ett kom från en man, uppvuxen i Kinnekulletrakten i Västergötland (FM 54):

Sava, sava pilalåta,
annars kommer bäckabusen,
tar dej å drar dej
långt bört till bäckabusens môse.

Flera exempel på dessa ramsor och en beskrivning av hur man tillverkar en "låtapipa" finns i Jan Lings *Svensk folkmusik* (Ling 1970:55, jfr Høeg 1976:575 ff, Wessman 1962:110 f).

I Brøndegaards artikel bildar de växtlekar som går ut på att åstadkomma knalleffekter en egen kategori, men de står också nära bruket av grässtrån och blad som ljudinstrument. Blåsorna på blåstången (*Fucus vesiculosus*), blomman smällglim (*Silene vulgaris*) och de svampiga vita snöbären på busken med samma namn (*Symphoricarpus albus*) är alla exempel på växter som avger en liten knall när man klämmer dem mellan fingrarna.

Den grupp av lekar med växter som har varit föremål för det största folkloristiska intresset är orakellekarna (f). Brøndegaard har, utöver den här refererade översiktsartikeln från 1960, ägnat dem tre artiklar (1953, 1973, 1976). Den vanligaste orakelväxten har i hela Europa varit prästkragen (*Leucanthemum vulgare*). Den har framför allt fått tjäna som kärleksorakel, och de vanligaste ramsorna när de vita strålblommorna plockas av, en efter en, är "älskar, älskar inte" eller ännu enklare "ja, nej, ja, nej". Men i skandinavisk tradition finns åtminstone ett dussintal olika typer av ramsor som har lästs medan ringen av vita strålblommar har fallit till marken (Brøndegaard 1960:35 f, jfr Tillhagen 1980:139 f). De kan handla om flickans och hennes tillkommandes framtida sociala ställning, var hon ska bo, vilket åkdon som ska föra henne och brudgummen till kyrkan, hur hon ska vara klädd och om kärleken

kommer att bestå. En manlig radiolyssnare, uppvuxen i Värmland, beskriver i sitt brev till Folkminnen en situation där ramsan om kyrkfärden har applicerats på de närvarande barnen. Hans minnesbild ger också exempel på att den som ledde leken hade möjlighet att påverka resultatet (FM 438):

Den följande ramsan hörde jag i Stavnäs socken, 4 mil väster om Karlstad, omkring 1925. [- - -] Vi stod några barn i en ring, då Nils ve Brona (vid bron) tog upp en prästkrage och sa: "Nu ska vi se hur vi får åka till kyrkan på söndag" – fast på värmländska förstås.

Han började med den som stod närmast till vänster och fortsatte medsols med en i taget laget runt och slutade med sig själv. Han plockade bort kantblommorna (de vita bladen) en efter en samtidigt som han läste följande ramsa: "Dyngtjarre, åktjarre, trelle å vang." När han tog det sista vita bladet, stoppade han läsandet av ramsan och då fick man veta hur han eller hon skulle få åka till kyrkan. Sedan tog Nils en ny prästkrage, vände sig till nästa deltagare och upprepade läsandet tills alla hade fått sina besked.

Vi blev glada eller ledsna om vartannat och den som fick åka dyngkärra blev obarmhärtigt utskrattad av alla. Hur det gick till att Nils själv alltid fick åka finast, det kom jag aldrig underfund med.

De flesta prästkragsramsorna har också kunnat läsas samtidigt som man räknar knappar i sina egna eller någon annans kläder eller körsbärskärnorna på tallrikskanten efter en måltid. En mindre vanlig ramsa om den tillkommandes yrke kom i två versioner till Folkminnen. Den kortare var insänd av en kvinnlig radiolyssnare i Karlstad (FM 163):

Min far (född 1900) lärde oss följande ramsa. Vi räknade då kärnorna som blev över då efterrätten varit t.ex. körsbär eller plommon. Allt i syfte att få reda på vem vi eventuellt skulle gifta oss med. Ramsan lød sålunda:

Löjtnant, präst,
dum baron.
Karl till häst,
brukspatron.
Guldsmed, husar,
doktor så rar.

Den längre versionen kom från en annan kvinnlig brevskrivare som hade lärt sig den av sin mormor, uppvuxen på 1800-talet med tre bröder och sex systrar i en officersfamilj i Salems socken nära Stockholm. Den lästes när man hade fått katrinplommon till efterrätt och hade lagt kärnorna i en rad på tallrikskanten (FM 163):

Löjtnant, präst,
brukspatron.
Karl till häst,
ung baron.
Lärd, jurist,
sekreter, kanslist.
Ingenjör, poet,
doktor, vem vet?

De båda exemplen på orakelramsor där man har använt sig av körsbärskärnor ledde till att det kom brev till Folkminnen med liknande traditioner. Ett av dem var skrivet av en kvinnlig radiolyssnare i Falkenberg (FM 168):

I programmet i dag saknade jag två ramsor som jag lärde för 60 år sedan vid matbordet i en stor bondgård (Västmanland). Det gällde körsbärskärnor som vi lade på tallrikskanten och räknade.

Första frågan: Hur kommer jag att gifta mig? – För lycke, för tycke, för kärlek, för pengar, för mor vill, för det ska så vara, för att jag inte kan vänta längre.

Andra frågan: Färdssätt till kyrkan? – Ångvagn, dyngvagn, täckvagn, schäs.

I övre Norrland har ofta stänglar av fräken använts på samma sätt som prästkragen längre söderut. En kvinnlig radiolyssnare i Åsele, Lappland, berättade att barnen brukade läsa ”Änka, fränka, fröken, fru” samtidigt som de ryckte av den ena leden efter den andra av fräken. Det var när de följde de vuxna ut på bäckslätter i juli (FM 163).

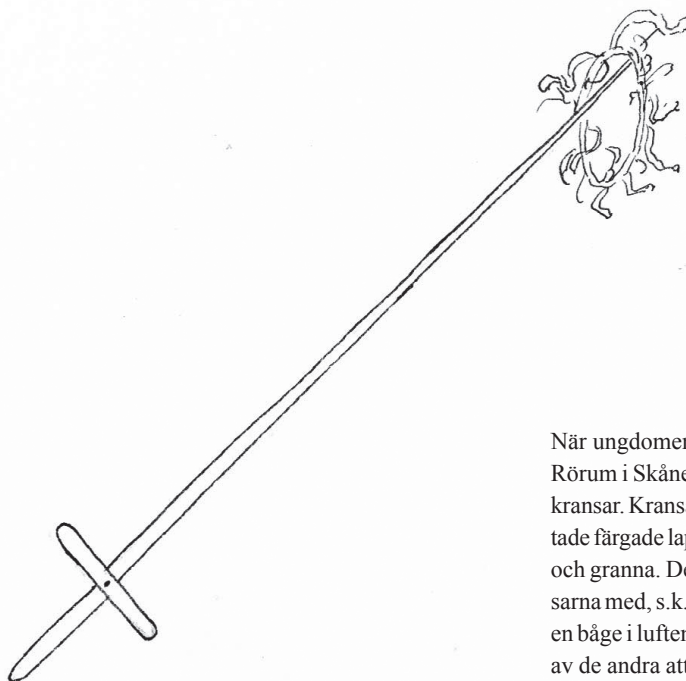
En blomma som har kommit till användning i orakellekar i många länder är maskrosen (*Taraxacum sp.*). Det är när den gula blomman har förvandlats till en rund vit fröboll som man har försökt blåsa bort fröna. Ofta sitter några

få av dem kvar efteråt, vilket har lockat till tolkningar av hur framtiden ska bli. Det heter till exempel att man ska få gå ogift lika många år som antalet frön som sitter kvar, eller att de kvarvarande fröna visar hur många barn ska man få. I Danmark har man sagt att den som lyckas blåsa bort alla fröna i ett andetag kommer att få nya kläder, något som H. C. Andersen kände till och har utnyttjat i en av sina sagor (Brøndegaard 1960: 37).

Ett annat slags orakel, som inte handlar om bröllop eller framtida barnantal utan om smör, har knutits till smörblomman (*Ranunculus acris*). Denna lek, som har haft stor utbredning på germanskt språkområde (Brøndegaard 1973/74: 74 ff.), går till så att man håller en smörblomma under hakan på någon annan och frågar: ”Tycker du om smör?” I äldre tid ville man utröna om den som spåddes hade ”smörlycka”. Svaret fick man genom att se om den gula färgen reflekterades i den andra personens hud. Flera brev till Folkminnen vittnar om att smöroraklet var levande tradition i Sverige ännu för ett halvsekel sedan. En kvinnlig radiolyssnare skrev (FM 643):

Minns att vi barn på 40–50-talet brukade plocka en smörblomma, hålla den under hakan på någon och säga: ”Få se om du har ätit mycket smör.” Ju mer blommans gula färg avspeglade sig på huden, desto mer smör hade vederbörande ätit. Det kan väl knappast hänga ihop med att det var ont om smör under krigsåren. Låter som en äldre lek. Förmodligen var det mest på landet som vi höll på med den här smörkontrollen.

På torra backar och öppen, stenig mark växer kärleksörten (*Hylotelephium telephium*), en blomma med grönvit korgliknande blomställning och platta, köttiga blad som har fått sitt namn av att den har använts som orakelväxt på många håll i Europa. Det skånska och danska namnet, Sankt Hansört, förklaras av att den skulle plockas vid midsommar (Brøndegaard 1973, jfr Svanberg 1998: 189 f). Ett ogift par kunde få svar på frågan om de passade för

När ungdomen samlades på söndagskvällarna i Norra Rörum i Skåne, brukade man bl.a. roa sig med att kasta kransar. Kransarna var av tunnband (rotting) med påfästade färgade lappar och band, helst röda eller rödbrokiga och granna. Dessutom hade man käppar att kasta kransarna med, s.k. kors. Man tog en krans och kastade den i en båge i luften med käppen och det gällde då för någon av de andra att fånga den på sin käpp. Bild från Frosta härad i Skåne. Foto: Folklivsarkivet, Lunds universitet.

varandra genom att hänga upp två kärleksörter intill varandra under taket. Om de växte vidare i riktning mot varandra var det ett gott tecken, medan det däremot var illavarslande om de utvecklades åt var sitt håll.

Kärleksörten har också trots varsla om dödsfall, när den vissnade. Enligt ett brev till Folkminnen var det särskilt sjömanshustrur som plockade kärleksörten och hängde upp den i fönstren. Om växten torkade betydde det att deras män hade gått under ute på havet (FM 558). Kärleksörtens popularitet som orakelväxt sammanhänger med att den håller sig grön och frisk ovanligt länge, vilket beror på att rotknippans uppsvällda knölrötter magasinerar vatten för de ovanjordiska delarnas räkning.

Det i särklass mest spridda blomsteroraklet i Sverige i vår tid är att sova med sju eller nio blommor under kudden på midsommarnatten för att drömma om sin tillkommande. Där- emot är det få som i dag känner till konsten att binda en önskekrans eller lyckokrans av gräs-

strån. Det var spådomar som helst utfördes vid midsommartid och som har varit kända under många namn: ”knyta lyckan”, ”kärleksband”, ”önskeband”, ”knyta strå” (Herjulfsson 2005:386). Som Vagn Brøndegaard har visat i en artikel (1976) var den vida spridd i Sverige i äldre tid. Olof Rudbeck berättar om den i sin *Atlantica*, Johan J. Törner beskriver den i sin *Samling af widskeppelser* från 1700-talet, och H. C. Andersen fick uppleva den i Falun under sin Sverigeresa.

En särskild grupp i Brøndegaards system består av övertro och vanföreställningar kring växter (g). Det kan diskuteras om dessa traditioner kan inordnas under paraplybegreppet lekar, men deras plats i systemet kan försvaras med att de inverkar på barnlekarnas regelverk, på vad som är tillåtet och förbjudet. Bland barn på Fyn inbillade till exempel äldre barn de yngre att nässlorna inte bränner om man håller andan medan man berör dem. En utbredd föreställning i både Danmark och Sverige har varit att man kunde bli av med vårtor

genom att bstryka dem med maskrosstängelns vita saft (Rydén & Svanberg 2005:190). Många svenska barn trodde ännu vid mitten av 1900-talet att man kunde få barnförlamning (polio) om man hoppade i lövhögar eller åt omogna äpplen eller fallfrukt (af Klintberg 2007:62–68). Runtom i Europa har barn letat efter en fyrklöver bland markens klöverblad, eftersom de lärt sig att en önskan går i uppfyllelse om man finner den. Samma tro finns om syrenblommor med fler kronflikar än det sedvanliga antalet, fyra.

En folktro som har delats av vuxna och barn är att vissa bär blir oätliga efter ett visst datum. Björnbären mognar sent och kan skadas av tidig frost; detta har i Danmark, i Tyskland och på de brittiska öarna lett till uppkomsten av talesätt som varnar för björnbärsplockning efter Mikaelns dag, 29 september. Det heter att djävulen då har förrättat sitt tarv på bären, eller att djävulen smörjer sina stövlar med dem efter Mikaeli (Brøndegaard 1975). Liknande talesätt har funnits i de västsvenska landskapen om blåbären, som liksom björnbären kan vara vattniga och knappt ätbara i slutet av bärplockningssäsongen. Där heter det att man inte ska plocka blåbär efter Lars, 10 augusti, för då har Lasse (eller räven) pissat på dem (af Klintberg 1996:74).

Vissa växter och växtdelar har kommit till användning i gissningslekar och spel (h). Det gäller särskilt hasselnötter som har använts i jullekar, där en av de lekande gömmer ett visst antal nötter i handen och en annan försöker gissa antalet. Genom att lekarna ofta innehåller fasta dialoger som förefaller vara av hög ålder har nötlekarna stort intresse som folkdiktning. Traditionen är utbredd i Danmark och har i Sverige främst dokumenterats i Götaland (af Klintberg 1991; Pettersson, Svanberg & Tunón 1999:56–65).

En tradition som bara är känd i Danmark är vårseden att skicka ”gækkebrev”. När den första snödroppen (som i Danmark heter ”vintergæk”) slår ut efter snösmältningen, läggs

den som ”gækkeblomst” i ett konstfärdigt utklippt brev utan avsändare men försett med en vers och ledtrådar som ska hjälpa mottagaren att gissa avsändarens namn. Lyckas det inte, måste mottagaren betala för brevet med en liten gåva. Att skicka ”gækkebrev” är en vidareutveckling av de så kallade bindebrev, en äldre sed som förekom under hela året (Brandt 1975).

Somliga växter har särskilt utnyttjats till pojkstreck av olika slag, där avsikten är att reta eller skrämja offren (j). Exempel i Brøndegaards artikel är att pojkar kastar kardbol-lar i håret på flickor, och att äldre barn om våren kastar hasselns hängen efter de mindre och ropar att det är maskar, liksom att de stickiga fröhåren i nypon sparas och används som ”klipulver”. Det sistnämnda förekom särskilt i skolmiljön och gick till så att man oförmärkt försökte släppa ner det innanför någons skjorta.

Ett pojkstreck som har dokumenterats i hela Sverige och som var särskilt vanligt under mörka senhöstkvällar var att ungdomar skrämde skrockfulla äldre genom att utanför deras fönster tända eld på en handfull torkade lummersporer som de kastade upp i luften. De lättantändliga sporererna flammade då upp med ett fräsande ljud. De äldre tolkade skenet som att gaster och spöken var i farten, vilket har lett till att sporererna fått namn som ”gastafes” och ”gastabloss”. Andra benämningar har varit ”lustigfräs”, ”käringskrut” och ”kattkrut” (af Klintberg 2007:284–290).

Ett annat upptåg som hörde till senhösten kunde bara iscensättas om man hade tillgång till rovor eller betor. De holkades ur och försågs med hål för ögon, näsa och mun, varefter ett ljus placerades inuti den primitiva lyktan. När det hade blivit mörkt bars den omkring på vägarna eller placerades vid väggkanten för att skrämja vägfärdande. Detta upptåg har varit mycket populärt både i Danmark och i sydligaste Sverige. I Folkminnen tog vi upp denna tradition i samband med Halloween

för att demonstrera att de stora pumpalykorna med utskurna ögon, näsa och mun har haft inhemska föregångare. En skånsk manlig radiolyssnare kunde berätta om sina egna upplevelser (FM 430):

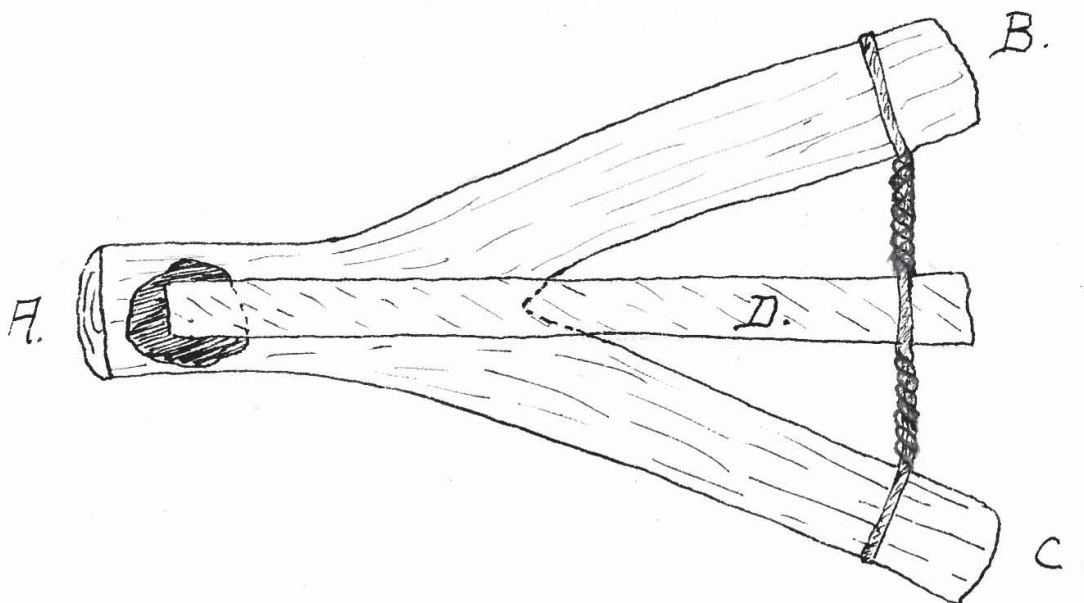
I ert program på Alla Helgons dag talade ni om Halloween. Jag vill bara berätta att när jag var liten (född 1932) brukade vi barn göra Mårtensljus av foderbetor, ett slags rödaktiga betor som kunde väga upp till fyra, fem kilo. Vi skar då ut ansikten precis som man nu gör med pumpor. Detta var en sed som vi lärt av våra föräldrar och alltså går tillbaka till slutet av 1800-talet. Om sedan mina föräldrar lärt detta av sina föräldrar vet jag tyvärr inte, men otroligt är ju inte detta. Det gällde då att ha den finaste lyktan, och här spelade faktiskt storleken en inte oväsentlig roll.

Jag är lantbrukarson och kunde således hämta betorna på vår egen åker, men för andra som var tvungna att "låna" betorna var det säkerligen mycket spännande att i skydd av mörkret leta upp en fin beta på grannens åker när hundarna skällde och gässen gjorde sin sista

vaktjänst. Detta kunde förvisso leda till historier minst lika spännande som den värsta spökhistoria. Hade man den finaste lyktan fick man vissa förmåner, som måste bekostas av den med den sämsta lyktan. Således ganska eller varför inte MYCKET stora likheter med våra dagars Halloween. Platsen där allt detta ägde rum var Frillestad strax utanför Helsingborg.

Den sista kategorin i detta förenklade referat av Vagn Brøndegards indelning av växtlekar (som totalt omfattar 16 grupper) är tvekamper och andra tävlingslekar (k). Hit skulle man kunna föra flera av de exempel som har lämnats i det föregående, däribland skildringen härovan av hur man gjorde lyktor av foderbetor – man tävlade ju om att ha den finaste lyktan.

En typisk tvekampslek av hög ålder är den där två lekande beväpnar sig med var sin fröbärande stängel av den växt inom släktet *Plantago* som i Sverige kallas kämpe eller rödkämpe (*Plantago media*). Nam-

Ovanstående teckning visar en leksak som kallas "gräshoppa" från Hallaryd i Småland. En grenklyka skars av till lagom längd (4-5 cm och längre). Ändan A skars flat. Om B och C bands ett snöre, som snoddes hårt med en trästicka D. Vid A fastsattes en bit beak, och stickan D trycktes fast mot becket. Därefter lades den färdiga "gräshoppa" med stickan D neråt. Efter en stund lossnade stickan från becket, och då hoppade "gräshoppa" med en smäll. Foto: Folklivsarkivet, Lunds universitet.

net fanns redan under tidig medeltid, vilket visar att växten även då användes på samma sätt. Reglerna har varit enkla: man slog turvis på den andres stängel, och den som först slog av "huvudet" för den andre segrade. Namnet "kämpar" i de skandinaviska språken motsvaras av "kemps" i Skottland och i norra England, ett av flera språkliga bevis för skandinavisk kulturpåverkan i dessa områden under medeltiden. Leken finns beskriven i Linnés *Skånska resa* (Svanberg 2004/05). Ibland har den fått namn som bevarar minnet av verkliga krig, till exempel "Slå svensker" på Östlandet i Norge (Høeg 1976:510) och "Ryssar och turkar" på Åland (Wessman 1962:108). Ett brev till Folkminnen från en kvinnlig radiolyssnare i Hälsingland visar att även flickor har känt till den (FM 527):

En lek som vi sysslade med sommartid var att slå kämpar. Man tog var sin kämpe (en örts blomställning) och slog dem mot varandra. Den som lyckades slå av den andres kämpe hade vunnit.

En stillsammare tvekamp är den som två ungdomar kunde utkämpa med var sitt grässtrå och där striden gällde en droppe grön växtsaft. Leken är känd under flera namn; enligt ett brev till Folkminnen från en manlig radiolyssnare kunde den kallas "Byta hemman" (FM 324):

Som liten lekte jag på 30-talet en lek, som i mina hemtrakter i Svanaby, Dorotea, måste ha ganska gamla anor. Leken gick till på följande sätt:

Två barn bestämde sig för att leka "byta hemman". Man tog var sitt grässtrå, tog tag i överdelen av grässtrået med vänster hand. Med höger hand tog man grässtrået mellan pekfingret och tummen, men tryckte tumnageln mot grässtrået och drog med vänster hand tills man kom till slutet av strået, då man förhoppningsvis fått en droppe växtsaft i änden av strået. Den andre gjorde på samma sätt. Så förde man grässtråna mot varandra, varpå den ene fick över den andres droppe och den andre stod där med ett grässtrå utan droppe och kände sig besviken. Jag tror också att man kunde säga:

"Bytt är bytt och kommer aldrig igen." Detta kallades att "byta hemman".

Brevskrivaren berättar att han har ägnat sig åt hembygdsforskning och då funnit att det under 1700-talet och början av 1800-talet faktiskt var vanligt att nybyggarna i södra lappmarken bytte hemman med varandra. Ofta lämnade ena parten en kontant mellanskillnad.

Uppgifterna till Folkminnen om denna lek kommer alla från norra Sverige. En kvinna i Njurunda, Medelpad, mindes den från sin uppväxt i Ångermanland (FM 336):

Hörde ert program om att byta hemman. Det gjorde man i min barndom också. Jag kommer från Ångermanland. Men vi hade också en ramsa som hörde till. Den lät:

Byte, byte hemman måttligt väl.
Tapp' inte bort 'n,
kast' inte bort 'n,
spar 'n tills fästman komma.

Så drog vi också upp en droppe ur stjälken på var sitt grässtrå och "bytte".

Enligt radiolyssnare i Bohuslän, Värmland och övre Norrland har ett vanligare namn på leken varit "Byta hästar", en benämning som också är väl dokumenterad i Finlands svenskbygder (Wessman 1962:116). Sara Lidman ger ett litterärt belägg för namnet när hon i romanen *Regnspiran* skildrar en rast under slätterarbetet med kafferökar och karlarnas korta slummer med hattarna över ögonen:

Barnen slog kullerbyttor, ungdomarna "bytte hästar" som var en av många lekar med grässtrån där outsägliga känslor kunde framställas, själva ödet fick möjlighet visa sig i grässtråets saft och avgöra om de två lekande var tänkta för varann (Lidman 1958:81).

Sara Lidmans beskrivning visar att "Byta hästar" kanske inte alla gånger har uppfattats som en tvekampslek utan lika ofta som en orakel-lek med budskap om framtida skeenden. Så

har den också ibland uppfattats i Norge (Høeg 1976:70). Hur man än vill rubricera den är det uppenbart att det ofta måste ha uppstått en stark erotisk spänning, när det var en flicka och en pojke som lät sina grässtrån med de båda gröna dropparna mötas.

Vagn Brøndegaards artikel ”Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele” avslutas med en sammanfattande analys av materialet och ett antal historiska paralleller. Han finner att pojkar i större utsträckning än flickor har använt material från den omgivande naturen i sina lekar, och han konstaterar att växtlekarna är en i hög grad internationell tradition. Det man som läsare ibland kan reagera mot är att han genomgående framställer denna tradition som om den fortfarande vore levande i Danmark. Artikelns skrevs visserligen för mer än femtio år sedan, men min personliga uppfattning är att stora delar av det rika källmaterialet redan då hade fallit i glömska.

Denna utveckling har sedan dess eskalerat. Att radioprogrammet Folkminnen fick flera brev i ämnet får inte förleda en att tro något annat; de lyssnare som hörde av sig tillhörde så gott som alla en äldre generation uppvuxen på landsbygden. Den dystra sanningen är att vår urbana kultur med dess gigantiska leksaksindustri bara har bevarat enstaka rester av den lektradition som jag har redovisat. De institutioner som skulle kunna rädda den från att helt falla i glömska är främst våra förskolor. Litteratur om växtlekarna saknas inte; de flesta finns bland annat i Gösta Olssons lättillgängliga handledning *Växtlekar* (2010).

För den svenska etnobotaniska forskningen har däremot situationen blivit gynnsammare än någonsin genom att Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien i Stockholm har förvärvat Vagn Brøndegaards omfattande bibliotek och hans kartotek med hänvisningar till en oöverskådligt rik facklitteratur. Där förbereds också utgivningen av ett urval av Brøn-

degaards artiklar, bland dem flera som finns omnämnda i den här artikeln. Bokens titel blir *Växter i seder och bruk*.

Bengt af Klintberg, professor
Lidingö

Ingvar Svanberg tackas för värdefulla synpunkter.

Referenser

Otryckta källor

- Nordiska museet, Stockholm: Brev till radioprogrammet Folkminnen om lekar med växter (FM 54, 163, 168, 324, 336, 430, 438, 515, 520, 527, 558, 643).
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm, V. J. Brøndegaards samling: V. J. Brøndegaard, Roelygten (manuskript).
Telefonintervju 2012-05-14 med Stefan Eriksson, Statistiska Centralbyrån, Stockholm.

Tryckta källor och litteratur

- Berthold, Luise 1967: Pflanzen als Spielzeug des Landeskinds. *Festschrift für Elisabeth Blochmann*, 1967:177–180. Weinheim.
Brandt, Margit 1975: *Vintergæk og sommernar. Gækkeri for 100 år siden*. København.
Brøndegaard, V. J. 1953: Florale orakellege. *Danske Studier* 1953:65–83.
Brøndegaard, V.J. 1960: Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele. *Sprog og Kultur* 1960:11–76.
Brøndegaard, V. J. 1973: Sankt Hansurt vi sanke. *Danske Studier* 1973:5–19.
Brøndegaard, V. J. 1973/74: Drei Kinderspiele mit Pflanzen in ihrer geographischen Verbreitung. *Arv* 29/30:73–82.
Brøndegaard, V.J. 1975: Fanden i brombærrene. *Sprog og Kultur* 28:44–49.
Brøndegaard, V.J. 1976: Ønskeknude og lykkekrans. *Danske Studier* 1976:76–86.
Hellspong, Mats 2000: *Den folklige idrotten. Studier i det svenska bondesamhällets idrotter och fysiska lekar under 1700- och 1800-talen*. Stockholm.
Herjulfsson, Ritva 2005: Divinations- och orakelväxter. *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige* 2:384–386. Stockholm.
Hirn, Yrjö 1916: *Barnlek*. Helsingfors.
Høeg, Ove Arbo 1976: *Planter og tradisjon*. 3 uppl. Oslo (särskilt s. 68–73, Barneleker).

- Høeg, Ove Arbo & Helga Hjort 1991: *Barkebåt og kongleku. Tradisjonelle barneleker med ville vekster*. Oslo.
- af Klintberg, Bengt 1991: Nötlekar. I förf:s *Folkloristisk brevlåda*, 113–117. Stockholm.
- af Klintberg, Bengt 1994: Register till Carl-Herman Tillhagen och Nils Dencker, Svenska folklekar och danser. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1994:95–126.
- af Klintberg, Bengt 1996: *En liten väderbok*. Stockholm.
- af Klintberg, Bengt 2007: *Folkminnen*. Stockholm.
- Lidman, Sara 1958: *Regnspiran*. Stockholm.
- Ling, Jan 1970: *Svensk folkmusik*. Stockholm.
- Olsson, Gösta 2010: *Växtlekar*. Stockholm.
- Pettersson, Börge, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón 1999: *Nötter: etnobiologisk läsebok*. Lund.
- Rydén, Mats & Ingvar Svanberg 2005: Maskros. *Människa och floran. Etnobiologi i Sverige* 2:189–191. Stockholm.
- Svanberg, Ingvar 1998: *Människor och växter: Svensk folklig botanik från "ag" till "örtbad"*. Stockholm.
- Svanberg, Ingvar 2001 a: Människan, växterna och djuren. *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige* 1:13–20. Stockholm.
- Svanberg, Ingvar 2001 b: Barkbåtar och vasspipor. *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige* 1:90–98. Stockholm.
- Svanberg, Ingvar 2004/05: En folklig lek med växter: Kämpar (*Plantago media*) i Linnés Skånska resa. *Svenska Linnésällskapets årskrift* 2004/05:79–84.
- Svanberg, Ingvar 2011: *Folklig botanik*. Stockholm.
- Svensson, Sigfrid 1933: Leksaker och spel. Johan Götling, red., *Idrott och lek*, 1933:97–103. (Nordisk Kultur XXIV A.) Stockholm, Oslo & København.
- Säve, Per Arvid 1948: *Gotländska lekar*. Utg. av Herbert Gustavson. Uppsala & Stockholm. (Svenska lekar 1.)
- Tillhagen, Carl-Herman 1980: *Folklig spådomskonst*. Stockholm.
- Wessman, V. E. V. 1929: Barnens musik. *Budkavlen* (Åbo) 8:16–22.
- Wessman, V. E. V. 1962: *Lekar och spel*. Helsingfors. (Finlands svenska folkdiktning 8.)
- Züricher, Getrud 1930: Bernische Spiele mit Blumen und sonstigen Pflanzenteilen. *Festgabe für Samuel Singer*, 1930:29–39. Tübingen.

SUMMARY

Children's Games in the Vegetable Kingdom

Games in which children make use of flowers and other parts of plants have long been neglected among ethnologists, folklorists and cultural historians. The growth of ethnobiological research in recent years has, however, directed focus on this field. Inspiration has come from the works of two Scandinavian botanists with culture-historical preoccupation, the Norwegian Ove Arbo Høeg and the Dane Vagn J. Brøndeggaard. They have shown that people's knowledge on wild herbs has been extensive. The article presents in an abridged form a classification of children's games with herbs, put forward by the latter in his article *Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele* [Danish children's games with flowers and other parts of plants]. A substantial part of the source material consists of letters addressed to a Swedish radio programme, *Folkminnen* [approx. "Folk Traditions"], edited by the author of the article and broadcasted weekly during the years 1990–2005.

The basic parts of Brøndeggaard's classification are: (a) games where herbs are used for decoration, (b) the collecting, often in the form of games, of berries and edible plants in nature, (c) role games in which children use herbs to imitate objects belonging to the world of adults, (d) boys' games, in which tools for throwing, hitting and shooting are made from

vegetables, (e) sound instruments manufactured from herbs, (f) oracle games, for instance the use of flowers as love oracles, (g) superstitions and misconceptions about herbs as reflected in children's games, (h) guessing games and plays in which herbs or parts of herbs are used, for instance nut games, (j) games and pranks with the intention of teasing or frightening the victim. Examples here are the use of spores of club moss (*lycopodium*) as a kind of firework or the manufacturing of frightening lanterns from turnips. The last category in Brøndeggaard's classification is (k) combat games and other competition games. One of these, in which a plant belonging to the *plantago* family is utilized, has the Swedish name "kämpar". Its counterpart in Scotland and northern England is called "kemps", a linguistic evidence of cultural influence from Scandinavia in the Middle Ages.

The modest game traditions presented in the article have to a great extent fallen into oblivion in our time, driven out of competition by the modern toy industry. The possibilities of doing further research within the ethnobotanical field in Sweden has increased since The Royal Swedish Academy of Agriculture and Forestry in Stockholm now has acquired Vagn Brøndeggaard's comprehensive library.